

Alexandrov Anna

A háború elbeszélhetősége – Pszichobiográfiai elemzés J. R. R. Tolkienről

„...[előre] tudtam, hogy egy Pók őrzi majd az utat. És ha ennek bármi köze van ahhoz, hogy kisgyermekként megcsípett egy tarantula, a feltételezés szíves fogadtatásra talál (feltéve – akármennyire valószínűtlen is –, hogy bárkit érdekel).

J. R. R. Tolkien levele W. H. Audenhez 1955-ben (Tolkien, 1981/2014, 163. lev.)¹

Bevezetés: J. R. R. Tolkien két háborúja

Közismert, hogy amikor *A Gyűrűk Ura* olvasóinak egy része második világháborús allegóriát sejtett a történetben (lehet-e Mordor a Szovjetunió?), az a szerzőt rettentően idegesítette (Tolkien, 1981/2014, 181. lev.). Tolkien nem szerette az allegóriát. Filológusként tisztában volt ugyan vele, hogy az általa kedvelt „románc” is az allegóriából nőtt ki (Tolkien, 1981/2014, 71. lev.), ő mégis az allegóriától távolabb, a tündérmeséhez és mítoszhoz közelebb érezte otthon magát (Tolkien, 1981/2014, 109. lev.). *A Gyűrűk Ura* újabb kiadásához írt előszóban pedig azt is egyértelművé tette, hogy számára nem a második világháború a leginkább meghatározó háborús tapasztalat:

„A háború nyomását valóban csak az érezheti át igazán, aki maga is az árnyékába került; de ahogy múlnak az évek, úgy látszik, sokan elfelejtik, hogy akit fiatalkorában ért 1914, éppoly keserves tapasztalatban részesült, mint akinek 1939-et és a következő éveket kellett átélnie. Én például 1918-ig egy kivétellel minden jó barátomat elvesztettem.” (Tolkien, 1955/2008, Előszó, xxvii.)

Tolkien tehát, amint azt John Garth (2003, 187.) megfigyelte a *Tolkien nagy háborúja* című könyvében, a fenti mondatokkal maga hívta fel rá a figyelmet, hogy bár a legsikeresebb regénye a második világháború idején íródott, az ő igazi háborúja nem ez, hanem az első világháború volt. Mark Heberle (2008) szerint Tolkien számára az

¹ A Tolkien leveleiből származó idézeteket (két kivétellel – lásd 2. és 3. lábjegyzet) a saját fordításomban közlöm. Az elérhetőségüket a gyűjteményen belül az adott levél számával jelölöm.

első világháború – amely magába foglalta két közeli barátja halálát és ezzel az alkotói útkeresésében kulcsfontosságú baráti társasága felbomlását – traumatikus élmény volt, és ez a trauma hatást tett az írói munkásságára is. Tolkien Középfölde-korpusza magán viseli a poszttraumás irodalom jellegzetességeit; teljes munkásságán keresztülhúzódik az elbeszélés szükséglete és az elbeszélhetetlenség közti feszültség, amely a számtalan újraírás után is fennmaradó befejezetlenségben nyilvánul meg (Heberle, 2008). Tolkien valójában haláláig nem fejezte be ezeket a történeteket. A *szilmarilok* (Tolkien, 1977/2008) és számtalan egyéb szövegváltozat már csak a halála után jelent meg, a fia, Christopher Tolkien gondozásában.

Mindez természetesen nem jelenti, hogy Tolkien a háború előtt ne írt volna szépirodalmi szövegeket. Sőt, első gyász- vagy traumaélményei sem a háborúból fakadtak (Carpenter, 1977/2001; Heberle, 2008), hiszen tudjuk, hogy Tolkien még gyermekkorában elveszítette mindkét szülőjét. Kiindulási pontom tehát pusztán arra vonatkozik, hogy ha azt szeretnénk vizsgálni, miként alakult Tolkien írói hangja, a háború okozta élethelyzet megkerülhetetlen. Leveleiben Tolkien maga is többször állítja: a háború irányította az érdeklődését a tündérmese műfaja felé (Tolkien, 1981/2014, 73. lev.); a háború feszültségét enyhítendő, verseket és történeteket írt a lövészárokból (Tolkien, 1981/2014, 66. lev.); Tuor utazásának és Gondolin bukásának történetét pedig – amelynek különböző változatai Christopher Tolkien szerkesztésében jelentek meg a *Gondolin bukása* (Tolkien, 2018/2019) című kötetben – a frontról visszatérve, kórházakban lábadozva kezdte el írni (Tolkien, 1981/2014, 282. lev.). Mivel egy korábbi cikkben (Alexandrov, 2020) már összefoglaltam az erre vonatkozó szakirodalmat, itt elsősorban nem ezzel a traumával vagy hatással kívánok foglalkozni. Másfelől közelítek ugyanehhez a kérdéskörhöz: azt az időszakot szeretném megvizsgálni, amikor Tolkien talán a legközelebb jutott az elbeszélhetetlen elbeszéléséhez.

A Gyűrűk Ura 1936-tól 1948-ig íródott, és 1954-55-ös megjelenése után azonnal hatalmas siker fogadta (lásd például Mitgang, 1977). Bár erre maga a szerző sem számított, olvasók tömegei voltak képesek kapcsolódni hozzá, rajongói társaságok alakultak Tolkien munkái előtt tisztelegve, és a mű – az oxfordi filológusprofesszor megrökönyödésére – elnyerte a Nemzetközi Fantasy Díjat 1957-ben (Tolkien, 1981/2014, 202. lev.). Emellett ez Tolkien leghosszabb, még életében megjelent szépirodalmi alkotása. A *hobbit* (Tolkien, 1937/2006) után, amelyet a kiadói világ és a közönség is elsősorban gyerekeknek szóló meseregényként tartott számon, *A Gyűrűk Ura* kapcsolódó cselekménye sokkal zordabbra és bonyolultabbra sikeredett. Maga a szerző sem számított erre; *A hobbit* folytatását szerette volna megírni, a kiadója kérésére. Azonban az a kitalált világ, amelyen már fiatalok óta dolgozott, és amelynek a tünde mítoszgyűjteményét régóta szerette volna kiadni, fokozatosan beszívargott *A hobbit* folytatásába (Tolkien, 1981/2014, 124. lev.), „hibridet” teremtve a két alkotói hangvétel közt: a Gyűrűháború *hobbit*-szemszögből elbeszél, ám mégiscsak kozmikus tétellel bíró történetét.

Dolgozatom központi állítása, hogy a második világháborúnak kulcsszerepe volt ennek a műnek a formálódásában – ha nem is olyan direkt módon, ahogyan azt néhány korai olvasó feltételezte. Tolkien maga szögezte le több ízben, hogy a könyv fő témája nem a háború (Tolkien, 1981/2014, 186. lev.), semelyik háborúnak nem volt jelentős

befolyása a cselekmény alakulására (Tolkien, 1981/2014, 226. lev.), sőt, a cselekmény lényege már a második világháború előtt megszületett (Tolkien, 1981/2014, 163. lev.). Mindennek azonban nem mond ellent sem az az állítás, hogy a történet *magvához* és *megírásának mozgatórugójához* hozzájárultak az első világháború során szerzett traumatikus élmények (Heberle, 2008), sem pedig az a feltételezésem, hogy *A Gyűrűk Ura* nem véletlenül vált az egyik – és talán a legsúlyosabb témákat feszegető – szépirodalmi Tolkien-művé, amely már a szerző életében képes volt elnyerni a végső változatát. Úgy vélem, a regény elkészülésében és végső formájában szerepet játszhatott az a helyzet, amelyben a szerzője a második világháború során találta magát.

A dolgozat jelentős részében azt fogom elemezni, milyen helyzet is volt ez pontosan: mely összetevők tették lehetővé az elbeszélhetetlen (részleges) elbeszélését? Kiindulási pontom szerint a háború teremtette akcidentális krízis (Erikson, 1968), bár Tolkien levelei szerint hátráltatta az írási folyamatot (Tolkien, 1981/2014, 163. lev.), ezzel egyidőben lehetőséget hozott létre az első világháború idejéről származó tapasztalatok megosztására és alkotómunkába fordítására. Kutatási kérdésem pedig arra vonatkozik, hogy *melyek voltak az összetevői (melyek voltak a kulcsfontosságú elemei, kik voltak a szereplői) ennek a lehetőségnek?* Ennek elemzéséhez a pszichobiográfia eszköztárát használom.

Az elemzés menetéről és megközelítéséről

A pszichobiográfia célja „a személyek megértése” (Schultz, 2005, 3.), a legtöbbször egy személy élettörténetének és lélektani működésének esettanulmány-alapú elemzése – hagyományosan a kiemelkedő alkotói tevékenység kontextusában (Kőváry, 2011). A kutatási folyamatban Elms (1994, 2007, idézi Kőváry, 2011) javaslataira támaszkodva iteratív (fokozatosan közelítő-pontosító) elemzési utat követtem. Így a kezdeti, tágabb kutatási kérdéstől (*milyen szerepet töltött be a háború Tolkien írói munkásságában?*) az erre vonatkozó adatgyűjtésen keresztül jutottam el a fenti felülvizsgált, fókuszált kutatási kérdéshez. Fő forrásom Tolkien válogatott leveleinek gyűjteménye volt (Tolkien, 1981/2014), amely a szerző máig megjelent egyetlen önéletrajzi dokumentuma; Humphrey Carpenter szerkesztette Christopher Tolkien segítségével. Emellett Humphrey Carpenter Tolkien-életrajzára támaszkodtam (Carpenter, 1977/2001), melynek sajátossága, hogy Carpenter még a szerző életében és jóváhagyásával kezdte el írni. Elemzésem harmadik pillérét természetesen Tolkien szépirodalmi alkotásai, elsősorban *A Gyűrűk Ura* (1954-1955/2008) képviselik. Néhol pedig az adatok által behívott elméletekre és szakirodalmi Tolkien-elemzésekre is támaszkodtam.

Kutatómunkám során a levelek szövegét tekintettem át a háború(k)ra vonatkozó kijelentések, visszaemlékezések után kutatva. Az egyes önéletrajzi elemek fontosságának elbírálásához Alexander (1990, idézi Schultz, 2005) indikátorait alkalmaztam; elsősorban a gyakoriság és a hangsúly voltak azok az indikátorok, amelyek mentén a dolgozatban kifejtett életrajzi témák kiténtek. Ezeket a témákat

Tolkien leveleiből származó idézetekkel illusztrálom. A pszichobiográfiai módszerből fakadó idiografikus megközelítés és hermeneutikai háttér (Kőváry, 2011) mellett a dolgozat nézőpontjára bizonyos szociális konstruktivista (Vigotszkij, 1930/1968) pozíció is jellemző – hiszen az alkotást magát mint párbeszédet, közös jelentésközlési (Emig, 1983; idézi DuCharme, Earl és Poplin, 1989) folyamatot jelenítem meg.

A pszichobiográfia módszeréből következően az elemzés során igyekeztem szem előtt tartani a saját perspektívámat, kötődésemet a témaválasztáshoz. Amellett, hogy régóta kedvelem Tolkien munkásságát, és pár éve foglalkoztatnak az alkotásait formáló háborús krízistapasztalatok is, felfedeztem, hogy a jelenlegi, pályakezdő élethelyzetemben új szempontból is elkezdett érdekelni az életrajza. Olyan író és kutatót / egyetemi dolgozót látok benne, aki képes volt összehangolni, párhuzamosan alakítani kétféle, külön-külön is rendkívül eredményes, de a szemében ugyanazon nyelvészeti érdeklődésből fakadó (Tolkien, 1981/2014, 163. lev.) munkásságát.

A dolgozat következő szakaszában általános képet festek (a levelek mentén) Tolkien háborúval kapcsolatos érzéseiről, álláspontjáról. Ez adja majd a háttér az elemzés fő szakaszához, ahol színre lép Tolkien legkisebb fia, Christopher, én pedig azt vizsgálom majd, milyen szerepe lehetett neki – és a vele folytatott párbeszédnek – *A Gyűrűk Ura* második világháború alatti alakulásában. Végül kitérek a regény egy szereplőjére, aki éppen ebben az időszakban bukkan fel a kéziratban, és álláspontom szerint egyszerre kapcsolódik az idősebb Tolkienhoz, Christopherhez, valamint ahhoz a specifikus krízishelyzethez, amelyben Tolkien saját magát látta ezidőtájt.

A háború képe Tolkien leveleiben

Tolkien keresztény (katolikus) világképének szerves részét képezte a gépek iránti ellenszenv (Tolkien, 1981/2014, 75. lev.). Ezekre úgy tekintett, mint a világon belüli hatalom létrehozásának, „a Teremtés zsarnoki átalakításának” (Tolkien, 1981/2014, 131. lev.) eszközeire. Ezzel az indíttatással a művészet impulzusát állította szembe, amely az ő kifejezésével „alteremtés”, vagyis a világ szeretetéből fakadó, uralomra nem vágyó alkotás. Tolkien szemében a gépek – még ha jó cél érdekében kezdik is őket építeni – természetükből fakadóan nem hozhatják el az ígért beteljesülést. „Így jutunk el Daidalosztól és Ikarosztól elkerülhetetlenül az Óriás Bombázóig.” (Tolkien, 1981/2014, 75. lev.) A második világháborút Tolkien „a Gépek Első Háborújának” nevezi (Tolkien, 1981/2014, 96. lev.) – ugyanakkor már az első világháború után írt, Gondolin bukása című történet első változatában is gépszerű alakot öltenek a Gonosz szolgálói és ostromeszközei. Fiainak írt leveleiből is kiderül, hogy különösen irtózott a gépesített hadviseléstől; az atombombák létrehozásának hírére elborzadt (Tolkien, 1981/2014, 102. lev.), és rosszul érintette őt, hogy Christopher fia a légierőbe jelentkezett szolgálatra (Tolkien, 1981/2014, 92. és 100. lev.).

A háború, és különösen a modern, gépesített háború iránti ellenszenv mellett érdemes megemlíteni Tolkien világképének azt a gyakran felbukkanó, a kereszténységéből származó elemét is, hogy ugyanakkor létezik egy véget nem érő, folyamatos veszteségekből álló Háború (Tolkien, 1981/2014, 101. és 195. lev.).

Vagyis a keresztény embernek hozzá kell szoknia a gondolathoz, hogy a Jó és a Rossz az emberi történelemben folyamatosan egymásnak feszül; hogy ezek az oldalak nehezen szétválaszthatók, és nem feleltethetők meg közvetlenül a (népek közti) háborúk oldalainak; és hogy mindez az egyéntől folyamatos helytállást, küzdelmet, szolgálatot kíván. Tehát a háborúnak létezik egy metaforikus jelentése is, melynek értelmében az élet megkerülhetetlen (és szükségszerűen, újra és újra veszteséget eredményező) része.

Amikor azonban Tolkien a leveleiben a „fizikai”, népek közti háborúról ír (általában a katonaként szolgáló fiainak), érzései közt központi helyet kap a *haszontalanság* és a *pazarlás* benyomása:

„A háború teljes hülye pazarlása, nem pusztán anyagi, hanem morális és spirituális értelemben is, olyannyira megdöbbentő azok számára, akiknek ki kell állniuk. És mindig is az volt (mondjanak bármit a költők), és mindig is az lesz (mondjanak bármit a propagandisták) – nem mintha, persze, ne lenne szükséges mégis (régén, most és a jövőben) szembenéznünk vele egy ilyen gonosz világban.” (Tolkien, 1981/2014, 64. lev.)

„Bár békeidőkben talán (persze, ez természetes és a célnak megfelelő) túlságosan belefeledkezünk abba, hogy mindent felkészülésnek vagy edzésnek vagy alkalmassá válásnak gondoljunk – de mire? Bármely percben az számít, hogy mik vagyunk és mit teszünk, nem az, hogy milyenek tervezünk lenni és mit tervezünk tenni. De nem tettehetem, hogy én magam különösebben vigasztalónak találtam ezt a gondolatot a hadsereg időpazarlásával és militarizmusával szemben. [...] Bele lettem dobva az egészbe, épp akkor, amikor tele voltam megírandó és megtanulható dolgokkal; és utána sosem vettem fel igazán a fonalat.” (Tolkien, 1981/2014, 40. lev.)

A háború jellemzője Tolkien tapasztalatai szerint az emberi életekben és alkotásban beálló szünet, tétlenség, pazarlás. Az emberi ostobaság a hadseregben megsokszorozódik, írja többször is (Tolkien, 1981/2014, 61. és 66. lev.). Fontos megemlíteni azt is, hogy a háborúnak az a formája, amelyben Tolkien maga vett részt az első világháború idején – a lövészárk-háború – hatványozottan tartalmazta a folyamatos félelemmel és szenvedéssel járó, tehetetlen vesztéglést (Fussell, 1975; Tolkien, 1981/2014, 61. lev.). Azonban ugyanettől a tehetetlenségtől, az inaktivitás kínzó érzésétől a második világháború sem volt mentes a számára.

Apák és fiúk

„A legfiatalabb fiamat [...] múlt júliusban vitték el – A hobbit-folytatás gépelésének és átnézésének, meg egy csodálatos térkép készítésének a közepén –; most messze van és nagyon nyomorultul...” (Tolkien [Christopher fiáról], 1981/2014, 74. lev.)

„A kapcsolat apa és fiú közt nem csak a múlandó húsé: kell, hogy legyen benne valami az aeternitásból” (Tolkien [Michael fiának], 1981/2014, 45. lev.)

Bár a második világháború kezdetén 47 éves, az Oxfordi Egyetemen dolgozó Tolkien nem került a frontra (Tolkien, 1981/2014, 45. lev.), a három fia közül kettő igen. Egyiküknek így írt ebben az időszakban:

„Végigszenvedtem egyszer azt, amin te épp keresztülmész, még ha másképpen is. [...] Akkor nem hittem, hogy az »öregesek« sokat szenvednének. Most már tudom. Megmondom neked, úgy érzem magam, mint lebénult kanári egy ketrecben. Továbbvinni a régi, háború előtti munkát – ez egyszerűen méreg. Bár csinálhatnék valami aktívat!” (Tolkien [Michael fiának], 1981/2014, 45. lev.)

Úgy tűnik, a második világháború többszörösen is felidézte Tolkienban az első világháború tapasztalatait. Egyrészt, mert levelezésben állt Michael és Christopher nevű fiaival, akiknek az élethelyzetében sokszor saját, fiatalkori önmagát látta. A kiadott levelek tanúsága szerint 1940 és 1941 közt biztosan levelezésben állt Michaellel, aki azonban 1944-re már visszatért a frontról. (Egy Humphrey Carpentertől származó és Christopher Tolkien által jóváhagyott jegyzet szerint Michaelt „idegsokk” diagnózisával küldték haza a háborúból; lásd Tolkien, 1981/2014, 74. lev. és jegyzetei.) A Christophernek írt, 1943 és 1945 közti levelekből jóval több szerepel a gyűjteményben, így a további elemzésben elsősorban Christopher szerepéről tudok állításokat tenni.

Tolkien több levélben (mint a fenti idézetben is) hasonlította a saját első világháborús tapasztalatait a fiai második világháborús tapasztalataihoz, elemezte a hasonlóságokat és különbségeket a helyzetükben, személyiségükben. Különösen izgalmasak azok a helyek, ahol Christophernek adott tanácsokat a saját tapasztalatai alapján – mert ezek megmutatják, mennyire hasonlónak látta Tolkien a legkisebb fiát és saját magát:

„Azt is gondolom, hogy elnyomott »írásban« szenvedsz. Ez lehet, hogy az én hibám. Meglehetősen túl sokat kaptál belőlem és az én különös gondolkodás- és alkotásmódomból. És minthogy annyira hasonlítunk, ez meglehetősen nagyhatalmú dolognak bizonyult. [...] Azt hiszem, ha el tudnál kezdeni írni, és megtalálni a saját módodat, vagy akár (kezdésnek) az enyémet utánozni, nagy megkönnyebbülésre lelnél. Az összes fájdalomad közt (melyek közül néhány pusztán fizikai) érzékelem a vágyat, hogy kifejezd az érzésedet a jóról, gonoszról, szépről, csúfról valamilyen módon: hogy racionalizáld, és hogy megelőzd a pusztá elfertőződését.” (Tolkien, 1981/2014, 66. lev.)

A levél folytatásában Tolkien elmeséli a fiának, ő maga hogyan kezdett el történeteket írni az első világháború idején. Úgy tűnik tehát, Christophert magához hasonlóan írónak látja, ráadásul önmagához nagyon hasonló természetűnek – és aggódik, hogy talán a korábbi párbeszédükkel, közös munkájukkal épp ő gördített akadályokat a fia saját hangjának kialakulása elé. Pedig most Christophernek is fel kellene dolgoznia a saját háborús feszültségét...

Ez idő tájt Tolkiennak magának szintén (és újra) szembe kellett néznie az alkotói munkát fékező, szorongást és tétlenségérzést előidéző háborús helyzettel. Aggódott a fiaiért, megszorodtak a feladatai, és mindezek közepette nehezen tudott haladni az 1936-ban elkezdett új könyvével, *A hobbit* folytatásával, vagyis *A Gyűrűk Urával*. Az

írás lassulása szorosan összefonódott Christopher fia távollétével. Christopher ugyanis, ahogyan azt már az előző levélrészlet is sejtette, nemcsak közönség, de alkotótárs is volt az eddigi fejezetekben. Mindezt Tolkien ki is fejtette a kiadójának írt alábbi levelében:

„A csoportból egyet máris megöltek, az első repülésén. [...] Ez hát az egyik indoka az eredménytelenségemnek. [...] A szívemet kirágja a szorongás. És különben is, az én Christopherem volt az igazi elsődleges közönségem, aki olvasta, átvizsgálta és begépelte az új Hobbit, avagy A Gyűrű összes, már befejezett részét. A térképkészítés közepén rángatták el. Arra herdáltam majdnem az összes, írásra megmaradt időmet, hogy a félbeszakadt beszélgetéseinket levélben folytassuk: számos szerepet töltött be, a közönségét, a kritikusat, a fiút, a tanszékemen tanuló hallgatóét és a tanítványét! De másolatot kapott minden fejezetből, amelyeket sorban írtam a múlt évben.” (Tolkien, 1981/2014, 98. lev.)

A továbbiakban ezekről a fejezetekről ejtek egy pár szót. Előtte azonban fontos kiemelni, hogy Christopher Tolkien alkotótársi jelentősége a továbbiakban sem fakult: ő volt az, aki 2020-ban bekövetkezett haláláig gondozta, kiadható formába rendezte, szerkesztette és jegyzetekkel látta el apja számtalan olyan írását, amely annak haláláig befejezetlen maradt.

Az alkotás mint párbeszéd

Az 1943 novemberétől 1945 őszeig terjedő időszakban Tolkien, ahogyan azt a fenti levélben is megvallotta, folyamatos levelezésben állt Christopher fiával. Leveleiben beszámolt neki arról, hol jár épp a történettel, és gyakran hivatkozott elküldött fejezetekre (Tolkien, 1981/2014, 72. és 94. lev.). Úgy tűnik, a levelekkel együtt *A Gyűrűk Urát* is kimondottan Christophernek írta ebben az időszakban. A történet helyenként önálló életre kelt, a tervezettnél hosszabb lett (Tolkien, 1981/2014, 62. lev.), és Tolkien többször utalt arra a leveleiben, hogy az írásnak ez a szakasza erős érzelmi hatással volt rá (Tolkien, 1981/2014, 71. lev.).

Ezek azok a fejezetek, ahol (*A Gyűrűk Ura* majdani második kötetének, *A két toronynak* a második felében) hobbit főhőseink, Frodó és Samu lassan, küzdelmesen, nehezen járható tájakon át, Gollam vezetésével közelítik meg az Ellenség birodalmát, Mordort. A fejezetek tartalmazzák a Holtlápon való átkelést és a Fekete Kapu megközelítését (Tolkien, 1981/2014, 62. lev.); ezek a tájak az egyedüli olyan elemei a cselekménynek, amelyek Tolkien egy későbbi levelének tanúsága szerint (Tolkien, 1981/2014, 226. lev.) közvetlenül merítenek a saját első világháborús élményeiből, egészen pontosan abból, amilyenek a somme-i csata után Észak-Franciaországot látta. Olyan helyszínekről van szó, amelyeken a háború és pusztítás rajta hagyta a nyomát, szó szerint *beleépült* a tájba (Long, 2005, idézi Hall, 2014).

Az alkotás tehát korábban is egyfajta párbeszéd volt Christopherrel, közös elfoglaltság a hasonló érdeklődésű apa és fia közt; azonban Christopher távozásával új szerepet nyert, a kapcsolattartás egyik fontos eszköze lett. Tolkien levelei arra is utalnak, milyen reakciót válthattak ki az elolvasott fejezetek a fiából:

„Örülök, hogy a Gyűrű harmadik adagja időben megérkezett, és annak is, hogy tetszett neked – bár úgy tűnik, hozzáadott a honvágyadhoz. Ez is csak az élet és az irodalom közti különbséget mutatja: mert bárki, aki valóban Kirith Ungol lépcsőin találná magát, el akarná cserélni őket bármely más helyre a világon, kivéve magát Mordort. De ha az irod.[alom] bármit is tanít nekünk, az ez: hogy van bennünk egy örökkévaló elem, amely mentes a gondoktól és félelemtől, és amely higgadtan tud rátekinteni mindarra, amit az »életben« gonosznak nevezünk...” (Tolkien, 1981/2014, 94. lev.)

Fontos kiemelni, hogy ugyanazok a Christophernek szóló levelek, amelyekben Tolkien kitért *A Gyűrűk Ura* jelenlegi helyzetére, egyúttal tartalmaztak (korábban már említett) reflexiókat a saját háborús tapasztalataira, eszmefuttatásokat a háborúról magáról, és tanácsokat Christophernek. Tehát Tolkien kétszeresen is neki beszélte el (vagy vele párbeszédben konstruálta meg) a saját háborúélményét: egyrészt direkt módon a leveleiben, másrészt indirekt módon a könyvében.

Mindebben – véleményem szerint – szerepet játszott még egy fontos tényező: a helyszín, ahová Christophert vezényelték.

„Emellett, persze, szorongtam a saját belső Fám, A Gyűrűk Ura miatt. Kezdte megragadhatatlanná kinőni magát, és végtelen új horizontokat fedett fel – és be akartam fejezni, de a világ fenyegető volt. És halálosan beszorultam valahová a 10. feje. (Saruman hangja) környékére a III. könyvben [...] – és nem tudtam, hogyan folytassam. Csak akkor, amikor Christophert elvitték Dél-Afrikába, kényszerítettem rá magam a IV. könyv megírására, amelyet részletenként megkapott. Ez 1944-ben volt.” (Tolkien, 1981/2014, 241. lev.)

Dél-Afrika Tolkien legkorábbi emlékeinek a földje volt – és szorosan kapcsolódott a legkorábbi veszteségélményeihez is. Tolkien apja egykor bankárként kapott állást Bloemfontein városában (Bloemfontein akkor épp a búr fennhatóságú Oranje Szabadállamhoz tartozott, előtte és utána brit gyarmati uralom alatt állt, jelenleg pedig a Dél-afrikai Köztársaság része), és feleségével együtt odaköltözött; itt született meg két fiuk is. Tolkien hároméves korában azonban az édesapja váratlan betegségben meghalt. Mivel ezalatt a gyermek Tolkien, az anyja, Mabel és a testvére éppen egy angliai utazáson voltak, és ezt követően Angliában is maradtak, Tolkien sem édesapját, sem Bloemfonteint nem látta viszont többé (Carpenter 1977/2001). Egy levele alapján Tolkien még az első világháború során rákényszerült arra, hogy eladja „az utolsó dél-afrikai osztályrész[ét], az »atyai örökség[ét]«” (Tolkien, 1981/2014, 43. lev.). Azonban több helyen is állította, hogy a legkorábbi emlékei vagy dél-afrikai, vagy pedig keveredő dél-afrikai és angliai képek (Tolkien, 1981/2014, 73. és 163. lev.).

Amikor Tolkien tudomást szerzett arról, hogy a fiát katonaként Dél-Afrikába küldték, a leveleiből kiolvasható a hír érzelmi hordereje:

„...mindig van valami különös visszaemlékezés-érzés bármely Afrikáról szóló történet körül, és ezek a történetek mindig mélyen megérintenek. Furcsa, hogy te, legkedvesebbikem, történetesen visszamentél oda.” (Tolkien, 1981/2014, 71. lev.)

Hogy a „legkedvesebbikem” („*my dearest*”) megszólítás kivételezett helyet ad-e Christophernek Tolkien fiai/gyermekai közt, vagy pusztán egy szeretetteljes

szófordulat, ebből a levélből nem eldönthető; azonban fontosnak tartom kiemelni a „visszamentél” („[that you should have] gone back there”) kifejezést. Christopher tudomásom szerint korábban nem járt Dél-Afrikában; az apja volt ott, utoljára kisgyermekként. Ezzel a kifejezéssel Tolkien úgy hivatkozik a hozzá hasonló természetű és érdeklődésű, sőt, hasonló pályára álló (alkotó-kutató) fiára, mint aki bizonyos értelemben „folytatja” az ő történetét. Christopher látogatása Dél-Afrikában azért lehet *visszatérés*, mert rajta keresztül valamilyen módon Tolkien is részesülhet benne.

Egy levélben Tolkien arra bátorította Christophert, hogy ha Bloemfonteinben jár, próbálja megkeresni a régi banképületet, ahol ő született, és az apja sírját (Tolkien, 1981/2014, 63. lev.). Később pedig – válaszként arra, hogy Christopher a jelek szerint nem látszott túlzottan kedvelni a katonai szolgálata helyszínét – így fogalmazott:

„Furcsamód minden, amit mondasz, akár a kárára is, csak növeli a vágyódást, amit mindig is éreztem, hogy újra lássam...” (Tolkien, 1981/2014, 78. lev.)

Ebben az időszakban tehát, úgy tűnik, Christopher kettős szerepet vett fel: Dél-Afrikán keresztül összekötötte Tolkient a saját gyermekkorával és rég elvesztett származási családjával, ugyanakkor megmaradt Tolkien fiának, a gondolkodásmódja örökösének is.

„Új figura lépett színre...”

„Új figura lépett színre (biztos vagyok benne, hogy nem én találtam ki, még csak nem is akartam, bár kedvelem, de itt jön Ithilien erdőségében): Faramir, Boromir öccse...”² (Tolkien, 2018/2019, 8.; Tolkien, 1981/2014, 66. lev.)

Faramir (a szerző számára is váratlan) érkezése *A Gyűrűk Ura* cselekményébe épp arra az időszakra esett, amelyet az eddigiekben tárgyaltam. De kicsoda Faramir, és miért éppen ekkor bukkant fel? A dolgot hátralévő részében erre keresem a választ.

Amikor Faramirral először találkozunk a történetben, „Gondor kapitányaként” mutatkozik be. Ithilien, ahol az útja először keresztezi hőseinkét, viszonylag barátságos, de elhagyatott vidék, amely Mordor, a Gonosz birodalma és Gondor, az emberek egy királysága közt terül el. Faramir és emberei katonák, akiket az országuk jelenlegi ura (egyben Faramir apja) rendelt ki egy határvidékre. Fontos megjegyezni, hogy rajta kívül kevés olyan központi szereplő van a regényben, akiknek már azelőtt a hadviselés volt a fő feladata, hogy a cselekmény belesodorta volna őket egy csatába. Faramir háborús tapasztalata ráadásul – a regényben szokatlan módon – emlékeztet egy modernkori brit tiszt tapasztalatára abban, hogy a háború során „elküldik” őt egy stratégiai jelentőségű helyszínre (a legtöbb csata a történetben egy-egy helyszín ostromához fűződik). Ithilien ugyan nem emlékeztet Dél-Afrikára, azonban az biztos, hogy az „idegen”, „más” emberekkel és állatokkal való találkozás helyszíne: Faramir

² Gálvölgyi Judit fordítása; a levélrészlet a *Gondolin bukása* című kötetben jelent meg magyarul (Tolkien, 2018/2019, 8.).

csapata egy ponton haradi (déli) emberek egy csapatával harcol, akikkel egy elefánthoz hasonló állat is van.

Mindezek ellenére, és amellet, hogy sikerrel teljesíti a legtöbb katonai feladatát, igazi természete és „hivatása” alapján Faramir nem katona: megtudjuk róla, milyen nagyra becsüli a varázsló Gandalfot, sőt, a tanítványa is, tehát *tudós* (Garth, 2003). Faramir szigorú, Tolkien szerint túlságosan „politikai” (Tolkien, 1981/2014, 183. lev.) gondolkodású apja egyben Gondor helytartója; ő és a helyzet is katonai teljesítményt várnak Faramirtól, aki tehát becsülettel igyekszik megfelelni ezeknek az elvárásoknak, bár szíve szerint mással foglalkozna. Tolkien maga is megjegyezte egyszer (Garth, 2003, 187.), hogy Faramir az a szereplő, aki a leginkább hasonlít őrá – „kivéve, hogy belőlem hiányzik az, ami minden szereplőmben megvan (jegyezzék csak fel a pszichoanalitikusok!): a *Bátorság*” (Tolkien, 1981/2014, 180. lev.). A fenti elemzésből azonban talán az is látható, hogy ezek a vonások éppen azok, amelyek (Tolkien álláspontja szerint) közösek benne és Christopherben.

Számtalan további párhuzam is megállapítható. Tolkien egy levelében írt arról, hogy a saját ismétlődő rémálmát a mindent elborító hullámról (amely egyébként Michael fiának is jellemző rémálma volt) „ráhagyományozta” Faramirra (Tolkien, 1981/2014, 163. és 180. lev.). Faramir emellett Tolkien családi körülményeiből is „örökölt” valamennyit: félárva, így – mint azt Tolkien egy későbbi levélpiszkozatban (Tolkien, 1981/2014, 244. lev.) elemezte –, amikor megismerkednek Éowynnal, gyorsan kialakuló kapcsolatuk és házasságuk egyik alapja éppen az árvaság közös tapasztalata. A másik közös alappal kapcsolatban Tolkien így fogalmazott: „tapasztalatom szerint az érzések és döntések nagyon gyorsan érnek [...] nagy feszültségek idején, és különösen akkor, ha az ember közeli halálra számít” (Tolkien, 1981/2014, 244. lev.). Világos, hogy amikor Faramirral összefüggésben erről írt, egyúttal saját magára és a feleségére, a szintén korai árvaságra jutott Edith-re gondolt, akivel az első világháború idején házasodtak össze – hiszen nagyon hasonló szavakkal írta le a saját kapcsolatukat egy másik levélben (Tolkien, 1981/2014, 340. lev.).

Tolkien feltehetőleg nem saját maga idealizált képét akarta megfesteni Faramirban – inkább azt gondolom, hogy Faramir példájával és szavaival tartotta lehetségesnek Christopher és saját maga számára hitelesen (és bátorítóan) elmondani, hogyan állhat helyt egy hozzájuk hasonló ember a háború körülményei közt, az atya-nemzet sokszor igazságtalan követelése ellenére. Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy Tolkien Christopherhez írt egyik levelében bátorításként épp Faramirt idézte:

„»Amikor visszatérsz az élők földjeire, s felidézzük a történeteket a napon ülve a várfal tövében, s nevetve emlékszünk vissza a régi fájdmakra, akkor majd elmondod« (Faramir Frodóhoz).”³ (Tolkien, 1981/2014, 68. lev.).

Végül szeretnék kiemelni még egy levélrészletet, ahol Tolkien Gandalf angyalokhoz hasonló alakjáról írt egy olvasójának. Tolkien magyarázata alapján Gandalf a Gyűrű-háború során mindössze „*egy vagy két alkalommal mutat fel váratlan hatalmat: kétszer megmenti Faramirt*” (Tolkien, 1981/2014, 156. lev.). Amennyiben Tolkien számára

³ Mivel ez a levél *A Gyűrűk Urából* idéz, a részletet zömében Göncz Árpád fordításában közlöm (Tolkien, 1954-1955/2008, 1027.). Egyedül az első tagmondat fordítását változtattam meg, mert itt a dolgozatom szempontjából fontosnak tartottam megőrizni az angol nyelvű levél reményteljesebb hangvételét.

Faramir jelenítette meg a fiához és saját magához hasonló embertípust – a bölcs, reményteljes, kutatásra, gondolkodásra és családi életre termett fiatalembert, aki azonban kénytelen megfelelni a háborús kötelességének –, nos, akkor könnyű észrevenni az érzelmi jelentőségét annak a cselekményelemnek, hogy a történet egyik legnagyobb hatalmú szereplője épp az ő érdekében tesz kivételt, és fedi fel az erejét. Faramir túlélése a Gyűrűháború egyik fő csodája, állítja az elbeszélő. Másfelől viszont: ebben a történetben a Faramirok túlélését angyalok biztosítják.

„De bocsásson meg nekem! Az életem vérével van írva...”

Amikor végre-valahára elkészült *A Gyűrűk Ura* – a regény, amelyet Tolkien voltaképpen azért kezdett el írni, mert a kiadója bátorította *A hobbit* folytatására –, a szerzője meglepő és külső szemmel talán irracionális döntést hozott. A kiadónak írt levelében elmagyarázta, hogy *A Gyűrűk Ura* és a szilmarilok története valójában összetartozik, ugyanannak a sagának a két része, így csak együtt szeretné kiadni őket, legfeljebb két (egyenként nagyjából 600.000 szavas) kötetre bontva. Mindezt azután írta, hogy évekkel korábban a szilmarilokról szóló történet egy változatát már visszautasította ugyanez a kiadó. Vajon annyira jónak érezte *A Gyűrűk Urát*, hogy ezzel szerette volna zsarolni a kiadót? Vagy épp ellenkezőleg, úgy érezte, hogy a túl nagyra nőtt *A Gyűrűk Ura* sem fog tetszeni a kiadónak, és így nincs vesztenivalója? Az utóbbit támasztja alá a másik döntés, amit leszögez a levélben, és ami első ránézésre szintén furcsa makacsságnak tűnik: hogy „semmilyen rövidítést nem képes megfontolni” (Tolkien, 1981/2014, 124. lev.). Azt gondolom azonban, hogy a döntései többek *A szilmarilok* kiadására tett kétségbeesett próbálkozásnál: Tolkien számára a két mű valóban tartalmi egységet jelentett. És talán részben azért, mert mindkettőnek a születési körülményeit szervesen alakították a világháborús élethelyzetek.

Fontos különbség azonban, hogy míg *A szilmarilok* szövegein Tolkien végül élete végéig dolgozott, *A Gyűrűk Ura* eddigre valóban elnyerte végleges formáját. Dolgozatomban azt vizsgáltam, hogy a háborús helyzet teremtette akcidentális krízis (Erikson, 1968) milyen hatással lehetett Tolkien munkájára ezen a könyvön. Az elemzés rámutatott Tolkien fiának, Christophernek – elsősorban pedig a vele való párbeszédnek – a jelentőségére. A Christopherrel való levelezés és az ez idő tájt írt regényfejezetek tanúskodnak arról, hogy a fiával történő azonosulás hozzásegítette Tolkient a saját háborús tapasztalataira való reflexióhoz, akárcsak a születési helyszínéhez való szorosabb kapcsolódáshoz. *A Gyűrűk Ura* ebben az értelemben valakivel párbeszédben, valakinek címezve készült (már a háború előtt is, de a háború alatt különösen). Minderre – és arra, hogy a folyamat mennyire nem Tolkien tudatos döntéseiből fakadt – talán a legvilágosabb példa Faramir váratlan feltűnése, akit Tolkien saját magához igen hasonlóknak ítélt, de aki egyúttal a Tolkien levelei kialakította Christopher-képhez is hasonlít.

Természetesen számtalan további iránya nyílik még innen az elemzésnek. A pszichobiográfia módszere hasznos lehet például abban, hogy pontosabban leírja Tolkien korai, (részben) dél-afrikai emlékeinek hatását az alkotásaira, kreatív

tevékenységére. Pszichobiográfiai elemzésem egyik haszna lehet, hogy a szakirodalomban szokásosnál jobban hangsúlyozza Christopher Tolkient, mint Tolkien elsődleges közönségét és alkotótársát (a hagyaték gondozójának és szerkesztőjének szerepén túl is). Ebbéli teljes jelentősége azonban még mindig nincs teljesen felderítve, így izgalmas témája lehet a további kutatómunkának.

Felhasznált irodalom

Önéletrajzi forrás

Tolkien, J. R. R. – Carpenter, H. – Tolkien, C. (eds.) (1981). *The Letters of J.R.R. Tolkien*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2014.

Életrajzi munkák

Carpenter, H. (1977). *J. R. R. Tolkien élete. Ember a mű mögött*. Ford. Koncz Éva, Tótfalusi István. Budapest: Ciceró, 2001.

Garth, J. (2003). *Tolkien and the Great War. The Threshold of Middle-Earth*. Glasgow: HarperCollins.

J. R. R. Tolkien fikciós munkái

Tolkien, J. R. R. (1937). *A hobbit. Vagy: Oda-vissza*. Ford. Gy. Horváth László, N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Európa, 2006.

Tolkien, J. R. R. (1955). *A Gyűrűk Ura*. Ford. Göncz Árpád, Tandori Dezső. Budapest: Európa, 2008.

Tolkien, J. R. R. (1977). *A szilmarilok*. Ford. Gálvölgyi Judit. Budapest: Európa, 2008.

Tolkien, J. R. R. – Tolkien, C. (szerk.) (2018). *Gondolin bukása*. Ford. Gálvölgyi Judit. Budapest: Magvető, 2019.

További felhasznált irodalom

Alexander, I. E. (1990). *Personology: Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography*. Durham, N.C.: Duke University Press.

Alexandrov, A. (2020). „Valami megrepedt”: háború, trauma és veszteség Tolkien műveiben. *Lassi Laurië*, 17(1): 13-18.

DuCharme, C. – Earl, J. – Poplin, M. S. (1989). The Author Model: The Constructivist View of the Writing Process. *Learning Disability Quarterly*, 12(3): 237-242.

- Elms, A. C.** (1994). *Uncovering Lives. The Uneasy Alliance of Biography and Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Elms, A. C.** (2007). Psychobiography and case study methods. In: Robbins, R. W., Fraley, R. Ch., Krueger, R. F. (eds.), *Handbook of Research Methods in Personality Psychology*. New York: The Guilford Press.
- Emig, J.** (1981). Non-magical thinking: Presenting writing developmentally in schools. In: C. Frederickson & J. Dominic (eds.), *Writing: Process, Development and Communication* (Vol. II, 132-144). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Erikson, E. H.** (1968). *Identity, Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton.
- Fussell, P.** (1975). *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, M.** (2014). *J. R. R. Tolkien's The Lord of the Rings: Modernist Fantasy, Ecology, Trauma, and the Great War*. (Thesis) University of New Hampshire.
- Heberle, M.** (2008). The Shadow of War. Tolkien, Trauma, Childhood, Fantasy. In: A. Immel, E. Goodenough (eds.), *Under Fire: Childhood in the Shadow of War* (129-142). Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Kőváry, Z.** (2011). A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: Új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban. *Alkalmazott Pszichológia*, (4): 65-92.
- Long, R.** (2005). Fantastic Medievalism and the Great War in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings. In: Chance, J., Siewers, A. K. (eds.), *Tolkien's Modern Middle Ages*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mitgang, H.** (1977). Behind the Best Sellers: J. R. R. Tolkien. *The New York Times Archives*. <https://www.nytimes.com/1977/10/02/archives/behind-the-best-sellers-jrr-tolkien.html>
- Schultz, W. T.** (ed.) (2005). *Handbook of Psychobiography*. Oxford: Oxford University Press.
- Vigotszkij [Vygotsky], L.** (1930). Imagination and Creativity in Childhood. *Journal of Russian and East European Psychology*, 1968, 42(1): 7-97.